

Herbst, Stanisław

Badania historyczne nad woj. warszawskim w dwudziestoleciu 1944-1964

Rocznik Mazowiecki 1, 68-80

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW HERBST

BADANIA HISTORYCZNE NAD WOJ. WARSZAWSKIM W DWUDZIESTOLECIU 1944—1964

Pomimo sąsiedztwa największego naukowego ośrodka, jakim jest Warszawa, województwo należało do bardziej zaniedbanych naukowo u progu przełomowego dwudziestolecia. Nie czas teraz szukać powodu tego, zastanawiając się nad tym, co zrobiono ostatnio, a zwłaszcza, czego najbardziej nie dostaje i co uczynić należy, by zapewnić wyrównanie braków. Wypadnie natomiast niejednokrotnie wychylić się poza granice wyznaczone sekcji historycznej, tradycyjnie ograniczonej do historii politycznej, wbrew konieczności scalenia badań nad wszystkimi dziedzinami życia, również gospodarczymi i kulturalnymi, nawet w odniesieniu do historii najnowszej. Niejaką pomoc w tym względzie stanowią materiały sesji popularnonaukowej sprzed czterech lat¹.

W miarę możliwości będą uwzględnione w tym przeglądzie badania przeprowadzone, ale nie ogłoszone, by wskazać na zaległości, niestety, rosnące w zakresie publikacji. Przegląd ten będzie przeprowadzony „pionowo” w ośmiu wyodrębnionych okresach, a następnie sprawdzony „pionowo” w kilku rzeczowych ciągach, przy czym w pewnym stopniu będą pominięte, o ile to możliwe, szczegółowe badania historii miasta Warszawy. Woj. warszawskie to nie tylko Mazowsze (zresztą niecałe), ale też część Podlasia i innych ziem historycznych. Będą one tylko marginesowo w tym referacie uwzględnione².

Przed nawias niejako wyciągamy popularnonaukowy zarys dziejów Mazowsza, przygotowany już przez D. Poppe, St. Russockiego, I. Gieysztorową, A. Zahorskiego, J. Łukasiewicza i L. Hassa — w zasadzie na podstawie materiałów opublikowanych, ale dający pierwsze, w gruncie rzeczy, ujęcia całości, jeśli pominiemy niewystarczające już sprzed stu lat opracowanie Kozłowskiego³.

¹ Rok Ziemi Mazowieckiej. 1962. Warszawa 1962 s. 35—398.

² J. Lemene: Mazowsze u schyłku dawnej Rzeczypospolitej, mapa ok. 1:500 000. W: Mazowieckie 1000-lecie. Warszawa 1960 — stanowi przejrzystą korelację podziałów administracyjnych staropolskich i dzisiejszych do szczebla powiatu.

³ F. A. Kozłowski: Dzieje Mazowsza za panowania książąt. Warszawa 1859.

Zarys, bogaty w nowe poglądy, wiążący dzieje Mazowsza z nowoczesną syntezą dziejów Polski, scalający materiał rozproszony, często niedostrzeżony lub zapomniany, będzie punktem wyjścia nowych badań, a przede wszystkim pomocą dla nauczania młodzieży, rzetelnym pogłębieniem wiedzy dla starszych miłośników przeszłości. Oby ukazał się rychło.

Wczesne średniowiecze

Okres najdawniejszy aż po wiek XII opracował w oparciu o nowe założenia metodyczne polskiej mediewistyki Aleksander Gieysztor już w 1947 r.⁴ Nowe materiały, a także doświadczenie zdobyte w badaniach nad powstaniem miast polskich wykorzystał w syntetycznym odczycie wygłoszonym przed czterema laty w Płocku.

Te nowe materiały to zdobycze wykopalisk archeologicznych oraz poszukiwań historyków sztuki wyrosłe z zainicjowanych przezeń prac nad początkami państwa polskiego, które właśnie dla Mazowsza VII—XIII wieku przyniosły obfite i ważne wyniki umożliwiające po raz pierwszy pełniejsze wejrzenie w ten tak niejasny kompleks zagadnień. Przede wszystkim są to przebadane grodziska i cmentarzyska w Szeli-gach, na wzgórzu Tumskim w Płocku, w Wyszogrodzie, Rokitnie, Błoniu, Sypniewie i w Czersku (nie mówiąc o Warszawie), uwieńczone m. in. odsłonięciem fragmentów najdawniejszych zabytków architektury. Badania te, stanowiące istotny postęp metodyczny, wskazują, że niesłuszny był pogląd o rzekomym zacofaniu gospodarczym i kulturalnym naszej dzielnicy na tle reszty Polski, potwierdzają wagę Płocka jako jednej ze stolic polskich wczesnego średniowiecza⁵.

W odniesieniu do wschodniego Mazowsza i Podlasia ważnym wynikiem badań A. Kamińskiego opartych na przekazach historycznych pisanych, archeologicznych i językoznawczych jest zlokalizowanie jednoznaczne Jadźwingów na północo-wschód od Łęka i Biebrzy oraz rozgraniczenie mazowiecko-ruskie wzdłuż Brzozowej i małej Suchowody, od południa zaś wzdłuż Supraśli już we wczesnym średniowieczu. Wyniki te uchylają dotychczasowe wersje o siedliskach jaćwieskich na ruskim niegdyś obszarze Podlasia południowego — w obrębie naszego

⁴ „Kształy Warszawy”. Biuletyn Historii Sztuki R. IX 1947; Rok Ziemi Mazowieckiej s. 64—70.

⁵ I. Górska, M. Miśkiewicz, W. Szymański: Najważniejsze wyniki badań archeologicznych na Mazowszu w ostatnich latach. W: Rok Ziemi Mazowieckiej s. 97—108; tamże Ł. i J. Okuliczowie: Niektóre problemy pogranicza Mazowsza i Mazur w świetle nowych materiałów archeologicznych; W. Szymański: Najstarsze wczesnośredniowieczne grodzisko mazowieckie (Szeli-gi pow. Płock); St. Suchodolski: Czersk wczesnośredniowieczny w świetle badań 1961 r. Tamże.

województwa między Bugiem a Liwcem⁶. Granicę mazowiecko-pruską i mazowiecko-ruską oraz znaczenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu uwypukliły nowe zdobycze archeologii⁷.

Późne średniowiecze

Średniowiecze późne od XIV w. aż po rok inkorporacji Mazowsza do Korony (1526) doczekało się badań dość obfitych, choć od razu trzeba podkreślić, iż prace nad pomnożeniem drukowanej podstawy źródłowej zastygły. Nie udało się wszcząć kontynuacji „Kodeksu dyplomatycznego Mazowsza” od 1919 r., zaś „Iura Mazoviae” zainicjowane przez Jakuba Sawickiego zostały zaniechane w końcowej fazie przygotowań⁸. Jedyne pokaźniejsze wydawnictwo źródeł stanowi więc niezwykle interesująca dla dziejów gospodarczych „Księga skarbowa Janusza II ks. mazowieckiego 1477—1490” (wyd. J. Senkowski, 1959).

Dla naukowego uczczenia milenium podstawowe znaczenie będzie miał „Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu”. Prace nad działem XIII — mazowieckim „Słownika” pod kierunkiem Adama Wolffa są znacznie zaawansowane, a uwzględnienie obfitego materiału archiwalnego zapowiada, że będzie on bodaj najbardziej interesujący ze wszystkich. Wolno spodziewać się, iż prace nad 1 mazowieckim tomem „Słownika”, obejmującym ziemię ciechanowską (A. Celińska), będą ukończone w 1965 r.

Adam Wolff jest autorem najważniejszego opracowania z historii Mazowsza w tych latach: „Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370—1526” (1962). Stanowią one kopalnię ważnych ustaleń wykraczających poza wąski tytuł („podziały terytorialne, organizacja władzy i sądownictwa”). Choć „Iura Mazoviae” zamarzy w kręgu historyków prawa, wyrosły trzy ważne rozprawy doktorskie. Ukazała się z nich tylko St. Russockiego „Formy władania ziemią w prawie ziemskim Mazowsza koniec XIV—poł. XV w.” (1961). W druku znajduje się praca Senkowskiego o skarbowości, a oczekuje na wydanie B. Sobola — o parla-

⁶ Jaćwierz — terytorium, ludność... Łódź 1953; ostatnio: Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią. Rocznik Białostocki T. IV 1963 s. 7—39.

⁷ J. Antoniewicz: O granicy etnicznej mazowiecko-pruskiej w świetle źródeł archeologicznych. Notatki Płockie 1957 nr 5 s. 2—5; K. Musianowicz: Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu. Materiały wczesnośredniowieczne V (1960), s. 196 n; T. Lewicki: Znaczenie handlowe Drohiczyzna. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej R. IV 1956 s. 289.

⁸ J. Sawicki: Prace przygotowawcze do publikacji pomników dawnego prawa mazowieckiego. Przegląd Historyczny T. XLIX 1958 s. 360—368.

mentaryzmie mazowieckim. Wszyscy wymienieni tu autorzy mają obfity dorobek mniejszych publikacji rozsianych po czasopismach i wydawnictwach zbiorowych.

W zakresie badań nad geografią historyczną i historią społeczną tego okresu wypada wymienić rozprawę Zofii Podwińskiej „Osadnictwo równiny praskiej XI—XVI w.” (1951) oraz bardzo istotne uwagi na ten temat Wolffa (1955). Anny Żaboklickiej „Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV—XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej” (1958), dla dziejów społecznych stanowią nowy przyczynek do ważnego zagadnienia mazowieckiej szlachty zagrodowej. Dla dziejów społecznych i gospodarczych zaplecza Warszawy duże znaczenie ma publikacja dwóch ksiąg średniowiecznych stolicy (A. Wolff)⁹.

Rola Mazowsza i sąsiedniego Podlasia w wielkim handlu państwa krzyżackiego w XV w. jest przedstawiona w referacie M. Małowista i rozprawie M. Biskupa¹⁰. Najobszerniejsza bibliografia historii Mazowsza tego okresu zestawiona jest w powyżej wspomnianej książce Russockiego. Procesy osadnicze wschodniego Mazowsza i pogranicza Podlasia opracował J. Wiśniewski, powstanie zaś i rozwój miast podlaskich St. Alexandrowicz¹¹.

Rozkwit i katastrofa. Lata 1526—1660

Od czasu inkorporacji Mazowsze nabiera szczególnego znaczenia politycznego i gospodarczego jako centralna dzielnica Rzeczypospolitej. W zakresie publikacji źródeł wypada wymienić podstawową dla dziejów społecznych i gospodarczych dawnej Polski serię „Lustracje dóbr królewskich XVI—XVII w.” Dotychczas ukazały się dla Mazowsza lustracje woj. rawskiego 1564—1570 r. oraz woj. płockiego 1565—1787, natomiast przygotowany już pierwszy tom rozległego woj. mazowieckiego z tego roku na druk oczekuje. Ukazały się już „Lustracje woj. podlaskiego 1570 i 1576” (J. Topolski i J. Wiśniewski, 1959).

Jeśli więc wydanie najstarszych lustracji jest już zaawansowane, to

⁹ Księga ławnicza m. Nowej Warszawy 1416—1485. Wrocław 1960; Księga radziecka m. Starej Warszawy t. I (1447—1527). Wrocław 1963.

¹⁰ M. Małowist: Polityka gospodarcza zakonu krzyżackiego w XV w. Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Warszawa 1948 s. 51—70; M. Biskup: Handel wiślany w l. 1454—1466. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych T. XIV 1953.

¹¹ „Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do poł. XVII w.” Acta Baltico-Slavica T. I 1964 s. 115—135; St. Alexandrowicz: Powstanie i rozwój miast woj. podlaskiego (XV w. — I poł. XVII w.). Tamże, s. 137—156; por. też T. Lalik: Zagroda na Mazowszu w XV w. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej R. V 1957 s. 487—502.

czekają na wydawców następne (z ok. 1620 r., a także z drugiej poł. XVII i ze schyłku XVIII w.).

Projekt szeroko pomyślanego wydawnictwa rejestrów poborowych Mazowsza z XVI w. (Gieysztorowa i Żaboklicka, 1955) został zaniechany i zapewne długo jeszcze wypadnie posługiwać się niedoskonałym wydawnictwem A. Pawińskiego z 1896 r. Podstawowe znaczenie warsztatowe miał mieć „Atlas historyczny Polski”. Ukazał się dotychczas tom serii szczegółowej „Woj. płockie ok. 1578 r.”, obejmujący mapę osadnictwa 1:200 000 oraz opracowanie z syntezą kartograficzną zagadnień społecznych i gospodarczych (z obszernym komentarzem). Wobec postanowionej zmiany koncepcji „Atlasu” przygotowana już całość Mazowsza ma się ukazać w uproszczonej formie wyłącznie jako pomoc w ciasno pojętych badaniach osadniczych.

Ogólną charakterystykę zmian gospodarczych wsi mazowieckiej w XVI w. ogłosiła I. Gieysztorowa, która również opracowała podstawową kwestię zniszczeń i strat wojennych krwawego potopu¹². Szczegółowe badania z zakresu gospodarki rolnej w XVI i początku XVII w. na Mazowszu przeprowadziła A. Wawrzyńczykowa¹³. Mazowsza przede wszystkim dotyczą też prace T. Chudoby nad eksportem zboża w XVI w., zwłaszcza jego nie drukowana rozprawa doktorska „Rozwój rynku zbożowego dorzecza Wisły w XVI w.” Zagadnienie handlu tranzytowego w XVI w. Wschód — Zachód opracowała Wawrzyńczykowa¹⁴. Wędrowniki sezonowe biedoty wiejskiej z Mazowsza i Podlasia w XVI—XVII w. opracowali J. Gierowski (1951) i A. Mączak (1962)¹⁵.

Historii ustroju po inkorporacji dotyczy Gierowskiego „Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza” (1948), a także prace nad przeżytkami prawnymi Russockiego, Sobola, Sucheni-Grabowskiej. Historią polityczną woj. płockiego w XVI—XVII w. zajmował się R. Zieliński. W zakresie dziejów gospodarczych i społecznych Mazowsza można stwierdzić spory postęp w XX-leciu. Podlasie do połowy XVII w. było przede wszystkim przedmiotem badań J. Ochmańskiego, Topolskiego i Wiśniewskiego¹⁶.

¹² I. Gieysztorowa: Zniszczenia i straty wojenne. W: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660. Warszawa 1957 t. II s. 307—343.

¹³ Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI w. i pocz. XVII w. Warszawa 1962.

¹⁴ Studia z dziejów handlu Polski z W. Ks. Litewskim i Rosją w XVI w. Warszawa 1956.

¹⁵ J. Gierowski: Ludzie luźni na Mazowszu w świetle uchwał sejmikowych. Przegląd Historyczny T. XL 1949 s. 164—202. A. Mączak: Robotnicy rolni Mazowsza i Podlasia na Żuławach w początkach XVI wieku. Rocznik Białostocki T. III 1962.

¹⁶ J. Ochmański: Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w. Acta Baltico-Slavica T. I 1964 s. 157—163.

Upadek i próby odbudowy. Lata 1660—1795

Jest to okres najmniej opracowany, posiadający mało nowych publikacji źródeł przy znikomej spuściznie sprzed 1945 r. Zapoczątkowane po wojnie, a potem zaniechane serie „Materiały do dziejów wsi polskiej” przyniosły tom „Suplik chłopskich z Archiwum prymasa M. Poniatowskiego” w znacznej części dotyczących Mazowsza (ale tylko w małym stopniu obecnego naszego województwa — J. Leskiewiczowa i J. Michalski, 1954). Trochę materiału z naszego terytorium ogłosili A. Keckowa i W. Pałucki z „Ksiąg referendarii koronnej z drugiej poł. XVIII w.” (1955—7). Okruchy mazowieckie zawierają „Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego” (wyd. J. Woliński). Kamere warszawską uwzględniają opisy miast polskich z lat 1793—1794 — sporządzone przez Prusaków na ziemiach drugiego zaboru (wyd. J. Wąsicki), a także „Opis departamentu” z lat 1802—1803.

Kosztem kraju i swego bezpośredniego zaplecza odbudowuje się i rozrasta w drugiej połowie XVIII w. Warszawa. W mieście i jego okolicach wyrastają manufaktury, ale nowego opracowania doczekały się na Mazowszu tylko przedsięwzięcia sukiennicze w Łowiczu i Skierniewicach.

Walka klasowa chłopów Kurpiowszczyzny była tematem książki Baranowskiego oraz artykułu Gierowskiego. Związane z tym walki Kurpiów ze Szwedami w czasie wojny północnej wzorowo opracował W. Majewski¹⁷. Kwestię miast prywatnych również na Mazowszu i Podlasiu zanalizował W. Trzebiński.

Nieco szerzej zajęto się powstaniem kościuszkowskim: realizacji Uniwersału połanieckiego i zarządzeń o pospolitym ruszeniu na Mazowszu poświęcił sporo miejsca w swych książkach J. Kowecki. O przebiegu działań bojowych na Mazowszu i na Podlasiu pisał S. Herbst¹⁸.

¹⁷ B. Baranowski: Walka chłopów kurpiowskich z feudalnym wyzyskiem. Warszawa 1951; W. Majewski: Walka Kurpiów ze Szwedami w dobie wielkiej wojny północnej. Kwartalnik Historyczny R. LXVI 1959 s. 404—422; J. Gierowski: Stłumienie powstania chłopów kurpiowskich w 1738 r. Przegląd Historyczny T. LXIV 1953 s. 91—100; por. też Z. Turska: Oskarżenia oskarżają, wieś osiemnastowieczna w mrokach kronik sądowych. Warszawa 1960 (dotyczy mazowieckiej biedoty szlacheckiej).

¹⁸ J. Kowecki: Uniwersał połaniecki i sprawa jego realizacji. Warszawa 1957; tenże: Pospolite ruszenie w insurekcji 1794 r. Warszawa 1963; S. Herbst: Walki na pograniczu Mazowsza i Podlasia. Przegląd Historyczny T. XLIX 1958 s. 221—235; tenże: Mazowsze płockie w powstaniu kościuszkowskim. Notatki Płockie 1958 nr 8 s. 3—7; tenże: Bitwa na przedpolu Warszawy. Przegląd Historyczny T. XLIV 1953 s. 352—376.

Lata 1795—1918

Mazowsze okresu międzypowstaniowego przeszło proces uwłaszczenia wsi kapitalistycznej, industrializacji i wykształcenia klasy robotniczej. Najbardziej intensywne zmiany przeżyła Warszawa, ale jej oddziaływanie musiało mieć wpływ i na cały region mazowiecko-podlaski i bezpośrednio na lokalne zaplecze Warszawskiego Okręgu Przemysłowego.

Również znaczenie strategiczne Warszawy w latach 1806—1831—1863 zaważyło na rozległym obszarze przylegającym nie tylko na bezpośrednim przedpolu stolicy, ale poprzez manewry szukające przeprawy przez Wisłę na południe od niej i północ. Charakter walk narodowowyzwoleńczych prowadził do wojskowego wykorzystania terenów mało dostępnych przez partyzantkę 1831¹⁹ i 1863/4 r. Zapewne proces konsolidacji wielkich rynków oraz unifikacja polityki państwowej sprawiły, iż naszego obszaru dotyczą przede wszystkim publikacje źródeł i opracowania o szerszym zasięgu terytorialnym albo dotyczące Warszawy i jej oddziaływania, jak studia Łepkowskiego o początkach przemysłu warszawskiego i warszawskiej klasy robotniczej, Kieniewicz i Halicz o sprawie chłopskiej i Groniowskiego o uwłaszczeniu. E. Halicz opublikował też ważny pamiętnik powstańca z woj. płockiego Chądzińskiego i naszkicował nowy pogląd na dzieje powstania w tym regionie, po raz pierwszy wydobywając antypowstańczą działalność ziemiaństwa, tego zaawansowanego w rozwoju kapitalistycznym gospodarki wiejskiej obszaru²⁰. Rafał Gerber ogłosił cenne statystyki szkolne²¹. Z zakresu historii kultury sporo przyczynków dotyczy Płocka: Towarzystwo Naukowe Płockie w 50-lecie restytucji ogłosiło tom „Studiów i materiałów” (1957) do historii życia umysłowego własnego środowiska.

Publikacje źródeł do rewolucji 1905 r. na wsi i w miastach wzbogaciły podstawę badań dla okresu 1864—1918²². Do Płocka odnosi się

¹⁹ A. Szcześniak: *Partyzantka na Mazowszu i Podlasiu w powstaniu listopadowym. Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 1962 T. VIII z. 2.

²⁰ Obecny stan badań nad tym okresem przedstawia: *IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich; Referaty i dyskusje; Powstanie styczniowe 1863. T. I—II* Warszawa 1963—1964; E. Halicz: *Woj. płockie w powstaniu styczniowym*. W: *Rok Ziemi Mazowieckiej* s. 167—184; K. Groniowski: *Realizacja reformy uwłaszczeniowej z 1864 r. Warszawa 1863 (dotyczy guberni warszawskiej i siedleckiej)*.

²¹ *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym. Rozprawy z dziejów oświaty. T. III* s. 41—132.

²² *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905—1907 w Królestwie Polskim. Materiały archiwalne*, wyd. St. Kalabiński, Warszawa 1956; *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905—1907*, wyd. St. Kalabiński i F. Tycho. T. I—IV Warszawa 1958—1961.

częściowo też tom I „Pamiętnika” L. Krzywickiego. Badania J. Pietrzak-Pawłowskiej i St. Misztala dały obraz wykształcenia się Warszawskiego Okręgu Przemysłowego²³, zaś J. Łukasiewicz naszkicował proces wykształcenia się stosunków kapitalistycznych w rolnictwie i przemyśle mazowieckim²⁴.

Sesja poświęcona dziejom Żyrardowa pogłębiła wiedzę o tym ośrodku robotniczym u schyłku XIX w. i w latach rewolucji²⁵. Ilością przyczynków nadal wyróżnia się Płock (S. Kostanecki)²⁶, podobnie jak to było i przed 1939 r. Dotychczasowy dorobek dla tego okresu jest jednak nie obfity, wiele kapitalnych zagadnień, np. inteligencji w Płocku i Siedlcach czy miastach powiatowych, czeka na podjęcie.

Mazowsze w latach Drugiej Rzeczypospolitej

Okres ten nie był dotychczas przedmiotem badań, poza cytowaną już książką Misztala o przemyśle. Życie polityczne nurtu lewicowego do czekało się wstępnej fazy ogłaszania wspomnień i pierwszych zarysów. W czterdziestą rocznicę powstania KPP odbyła się Płocku sesja, której referaty oraz wspomnienia i sylwetki działaczy i przedruk 4 odezwo opublikowano w tomie „Z walk KPP w Płocku”, 1960 — pod redakcją B. Syzdka i J. Wańkiewicza.

Szerszego zainteresowania doczekała się kampania wrześniowa 1939 r., działania Armii Modlin, Samodzielnej Grupy Operacyjnej Narew, wreszcie obrona środkowej Wisły i Warszawy. Obfitością szczegółów odznacza się wydawnictwo emigracyjne „Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej” (t. I cz. 1—3) doprowadzone dotychczas do 14 września. Z materiałów źródłowych wypada wymienić „Wspomnienie dowódcy obrony Modlina 13—26 września” gen. W. Thommée²⁷. Obszerną relację nie opublikowaną — przygotował szef łączności obrony M. Stendziak. W kraju całość przedstawił w ogólnym zarysie „Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej” L. Głowacki (II wyd. 1964). Istnieją też opracowania operacyjno-taktyczne T. Jurgi²⁸ o Armii Modlin oraz

²³ I. Pietrzak-Pawłowska: Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900—1905. Warszawa 1955; St. Misztal: Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu. Warszawa 1962.

²⁴ J. Łukasiewicz: Ukształtowanie się stosunków kapitalistycznych na Mazowszu. W: Rok Ziemi Mazowieckiej s. 185—202.

²⁵ Z walk robotników Żyrardowa. Warszawa 1960.

²⁶ Głównie Notatki Płockie 1956 i nast.

²⁷ Wojskowy Przegląd Historyczny 1959 nr 2(11).

²⁸ Tamże, 1961 nr 2(19).

F. Majorkiewicza²⁹ o SGO Narew. Szczegółowe studium działań Armii Modlin w bitwie granicznej przedsięwzięł R. Juskiewicz.

Można mieć nadzieję, że wojenne zakończenie Drugiej Rzeczypospolitej na ziemiach województwa będzie wyczerpująco opracowane, ale brak dotychczas badań nad historią gospodarczą tego okresu, przemianami struktury społecznej i politycznej, nad postępami oświaty — a są to sprawy niejako praktycznie nieodzowne dla rzetelnej oceny dorobku Polski Ludowej. Szczególnie odczuwa się brak monografii zakładów przemysłowych i gospodarstw rolnych.

Dla okresu Drugiej Rzeczypospolitej można jeszcze wzbogacić podstawę źródłową przez zbieranie relacji, nie należy też zapominać o bardzo rozbudowanej lokalnej prasie, która posiada na ogół wysokie walory informacyjne, a zachowana jest w bibliotekach publicznych przeważnie z lukami, możliwymi jeszcze zapewne do wypełnienia.

Geneza i początki rządów ludowych

Badania nad okresem otwierającym się po klęsce 1939 r. są dotychczas bardzo jednostronne: ograniczają się przede wszystkim do historii politycznej i nierozłącznych dziejów ruchu oporu. Publikowane są wyłącznie niemal relacje — wspomnienia niekiedy znakomite, a niekiedy spisane późno, ogólnikowe. Mniej materiałów ogłoszono do dziejów polityki okupanta i martyrologii, położenia gospodarczego, dziejów oświaty i losów dóbr kulturalnych. Wojskowe dzieje wyzwolenia tych ziem do czekały się ostatnio dopiero pierwszego zarysu³⁰.

Badania nad sabotażem i zbrojnym ruchem oporu oraz początkami kształtowania się władzy ludowej dotychczas są mało zaawansowane, chociaż ze względu na sąsiedztwo Warszawy i duże skupienie przemysłu okręgu warszawskiego opór miał duże rozmiary³¹.

GL i AL, tzn. dzieje okręgów — Lewa Podmiejska, Prawa Podmiejska, Płock—Ciechanów — znane są przede wszystkim z opublikowanych relacji („Wspomnienia żołnierzy GL i AL”, II wyd. 1962, i „Ludzie, fak-

²⁹ Tamże, 1960 nr 4(17).

³⁰ K. Sobczak: Wyzwolenie Mazowsza przez Armię Radziecką i Ludowe Wojsko Polskie 1944/1945; osobno wyczerpująco: Wyzwolenie Warszawy — styczeń 1945. Warszawa 1964.

³¹ Sporo materiału opublikował już „Biuletyn” Referatu Historii Partii Warszawskiego Komitetu Wojewódzkiego PZPR (3 tomy: 1963—1964), w niniejszym tomie zaś: B. Syzdek: Początki kształtowania się władzy ludowej w woj. warszawskim; J. Kazimierski: Powstanie i działalność rad narodowych, władz administracyjnych i samorządowych w woj. warszawskim w latach 1944—1949.

ty, refleksje", 1961), m. in. wywiady z Z. Duszyńskim, T. Kuflem („Mazowsze w walce", 1964). Przede wszystkim cele wychowawcze ma na względzie — chociaż wnosi nowe szczegóły — zbiór reportaży, wspomnień, sylwetek — pt. „Ludzie Mazowsza" (1964).

Działalność ZWZ i AK jest podsumowana w sposób niedoskonały w t. III „Polskich Sił Zbrojnych w drugiej wojnie światowej" (1950). Docekała się opracowania na podstawie różnych relacji tylko „Akcja odbicia więźniów pod Celestynowem 20 maja 1943 r." ³² Potrzeba więc analitycznych studiów wielu akcji czy nawet operacji dywersyjnych typu Wieniec, które by przygotowały pracę syntetyczną, przedstawiającą całość zbrojnego ruchu oporu wszystkich organizacji w granicach województwa.

Z okazji sesji w 20-lecie powstania PPR, odbytych we wszystkich trzech dawnych okręgach partii: w Płocku, Ursusie i Mińsku Mazowieckim — przedsięwzięto pierwsze próby opracowania okresu 1942—1948, sięgając przynajmniej do 1940 r., do powstania organizacji „Sierp i Młot", która szeroko rozwinęła się w Płockiem. Wyniki tych sesji, referaty i dyskusje zawierające liczne wspomnienia ogłoszone pt. „PPR na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu" (1962). Obok zagadnień organizacyjnych partii uwzględniono też walki GL — AL (J. Marciniak) i przeprowadzenie reformy rolnej w województwie (B. Dymek).

Drugi obok robotniczego nurt — ludowy — doczekał się pierwszej charakterystyki dopiero ostatnio. Tu uwzględniono też prócz SL także PSL ³³. Opracowania czekają inne stronnictwa współpracujące z PPR, a także ich odłamy opozycyjne.

Materiału wspomnieniowego pierwsze prowizoryczne uogólnienia stanowią etap wstępny, poprzedzając właściwe naukowe badania. Teraz czas przejść do szerszych opracowań kronikarskich, stanowiących początki tego nowego etapu. Dlatego budzi zainteresowanie przygotowywana kronika lewicowego ruchu oporu na Mazowszu (B. Dymek), która będzie wzbogaceniem dotychczasowego zestawienia J. Garasa (1961).

Dotychczasowe publikacje świadczą o ubóstwie źródeł do historii najnowszej i zwracają uwagę na konieczność zbierania relacji nie tylko do zdarzeń sprzed 20—30 lat, ale z lat ostatnich, a nawet na bieżące prowadzenie kronik i pamiętników, gdyż, jak to niejednokrotnie stwierdzono, prasa tego okresu ilościowo skromna jest źródłem zawodnym co do pełności rejestracji zdarzeń, a dla niektórych przynajmniej okresów i co do wiarygodności informacji.

³² J. Saski: *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1958 nr 1(6).

³³ R. Halaba: *Z dziejów ruchu ludowego na Mazowszu* — w niniejszym tomie.

Inne prace historyczne

W podziałach chronologicznych nie mieszczą się całkowicie wyspecjalizowane badania o szerszym czasowym zasięgu, przede wszystkim z dziejów zaludnienia, a także miast, mniejszych jednostek terytorialnych (np. powiatów) czy instytucji.

Zagadnieniem podstawowym dla badań historycznych są przemiany ludnościowe. Na materiale mazowieckim prowadzi demograficzne badania historyczne wymagające rozległych obliczeń masowego materiału I. Gieysztorowa; opublikowała ona nie tylko zarys syntetyczny do całości ziem polskich, ale i szczegółowszą „Demografię Mazowieckiego Tyśiąclecia” (1962) — Rok Ziemi Mazowieckiej.

Dla historii miast szczególne znaczenie ma dzieło St. Pazyry „Geneza i rozwój miast mazowieckich” (1959), stanowiące nową, zaktualizowaną wersję pracy tegoż autora sprzed 20 lat. Uwzględnienie wszystkich miast na Mazowszu, a nawet wszystkich prób ich zakładania, szeroka bibliografia, powiązanie z badaniami analogicznymi nad innymi dzielnicami czyni tę pracę szeroko przydatną. Pazyra pracuje również nad retrospektywną bibliografią Mazowsza, ale to łączy się z innym zagadnieniem — koordynacji prac bibliograficznych, prowadzonych w kilku niezależnych ośrodkach.

W druku znajduje się popularnonaukowe wydawnictwo zawierające krótkie monografijki wszystkich miast polskich, również woj. warszawskiego, ale z góry wiadomo, iż nie zaspokoi ono bardziej pogłębionych potrzeb wiedzy o własnym mieście. Nie zaspokoją ich bardziej wyspecjalizowane „Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast” (1957 r.). Ogłoszono w nich z obszaru województwa studium o Myszyńcu i bardziej szkicowe materiały do Kałuszyna, Łosic, Raciąża i Wyszogrodu. W maszynopisie pozostaje więcej. Obok tych studiów, przede wszystkim geograficznych, wymienić trzeba „Studia historyczne do rozplanowania przestrzennego miast”, z których ogłoszono drukiem (1957) Mińsk Mazowiecki. W maszynopisach spoczywa m. in. Sochaczew, Warka, Wyszaków³⁴. Częściowej publikacji doczekały się Siedlce (Trzebiński) i Płock³⁵. Nieodzowne są pełne monografie naukowe. Czeka na wydanie od 6 lat gotowa „Ostrołęka” (Z. Niedziałkowska) i ostatnio wykończone Siedlce

³⁴ Studia z historii budowy miast polskich. (Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury) z. 2(17) Warszawa 1957.

³⁵ W. Trzebiński: Działalność urbanistyczna magnatów polskich w XVIII w. Warszawa 1962; R. Cieśla: Płock — powstanie i rozwój. Notatki Płockie 1957 3(4) s. 5—8.

(Winter). Osobne zagadnienie stanowią monografie powiatów z takim powodzeniem realizowane w woj. białostockim ³⁶.

Z zakresu historii sztuki podstawowe znaczenie dla wszystkich prac historycznych regionalnych ma „Katalog zabytków sztuki w Polsce”, wydawany przez Instytut Sztuki PAN. Tom X, poświęcony woj. warszawskiemu (red. I. Galicka, E. Żyłko), zaczął się ukazywać w 1962 r. Dotychczas wydano trzy zeszyty (pow. otwocki, piaseczyński, węgrowski). Tom II — woj. łódzkie — ukazał się już w całości przed kilku laty. Woj. białostockie znajduje się w opracowaniu. To wydawnictwo warsztatowe, należące do najświetniejszych zdobyczy humanistyki w Polsce Ludowej, podaje też bibliografie poszczególnych powiatów.

Warto w tym przeglądzie historycznym wspomnieć o zaawansowaniu terenowych badań językoznawczych na Mazowszu od lat prowadzonych pod kierunkiem W. Doroszewskiego, a przynoszących wyniki użyteczne i dla innych dyscyplin ³⁷.

Pożyteczne dla dziejów regionalnych prace nad instytucjami kościelnymi dla woj. warszawskiego niewiele się posunęły. Istotniejsze ma znaczenie publikacja o opatach czerwińskich oraz o kapitule pułtuskiej i kolegiacie płockiej ³⁸.

*

Kończąc ten przegląd, należy zeń wyciągnąć wnioski: dorobek dwudziestolecia nie jest błahy — dla niektórych okresów czy zagadnień sformułowano nowe poglądy, w innych dziedzinach postawiono pierwsze kroki, ale — jeśli uwzględnić zaległości odziedziczone po poprzednim okresie niepodległości i po okresie zaborczym, kiedy to zabór rosyjski bardziej niż austriacki, a nawet pruski hamował badania, jeśli uwzględnić szybszy w ostatnich czasach postęp badań w innych województwach, nasunie się teza, że zacofanie w zakresie badań historycznych na ogół wzrosło. Teza pesymistyczna wymaga optymistycznego komentarza: ist-

³⁶ Na marginesie nie opublikowanej monografii pow. sierpeckiego, pióra M. Przedpeńskiego, wypowiedziałem się w sprawie monografii powiatów. Ziemia Mazowiecka 1960 nr 7 s. 28—31.

³⁷ H. Horodyska, A. Strzyżewska: Niektóre typy podziałów leksykalnych Mazowsza. W: Rok Ziemi Mazowieckiej s. 305—312; A. Wolff: Nazwy miejscowe na Mazowszu. Onomastica R. I (1955); K. Zierhoffer: Nazwy miejscowe północnego Mazowsza. Wrocław 1957; zob. też ważny artykuł recenzyjny J. Wiśniewskiego. Onomastica R. V s. 494—520.

³⁸ M. Folwarski: Poczec opatów czerwińskich. Nasza Przeszłość 1956 T. VI; Cz. Deptuła: Zagadnienia początków kolegiaty św. Michała w Płocku. Notatki Płockie 1959 nr 13(14) s. 36—43; M. Żywczyński: Powstanie i cel kapituły pułtuskiej. Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 1955(2) s. 177—192.

nieje sporo podstawowych prac ukończonych, które czekają druku, są w biegu badania, są wyspecjalizowani badacze, po których wolno spodziewać się istotnie nowatorskich — w skali krajowej czy nawet międzynarodowej — wyników.

Stąd postulat I: umożliwienie publikacji w tym stopniu, jak to ma miejsce w sąsiednich uboższych województwach, nie posiadających wyższych uczelni humanistycznych — białostockim, olsztyńskim, nie mówiąc już o lubelskim. Województwa te posiadają regionalne czasopisma naukowe — roczniki (a Olsztyn nadto regularnie wydawany kwartalnik), co więcej — publikują obszerniejsze rozprawy w formie książkowej.

Woj. olsztyńskie i białostockie mają też instytucje naukowe, planujące badania, gdy u nas mają one charakter bezinteresownych, osobistych zachcianek.

Zalegają nie tylko uczone erudycyjne dzieła, ale nawet wartościowy dorobek sesji popularnonaukowych obejmujących również historię klasy robotniczej — by wymienić Siedlce.

W naszym województwie niejaki, bardzo skromne, możliwości ma tylko Płock, poprzez Towarzystwo Naukowe i jego warsztat biblioteczny oraz zasłużone już „Notatki Płockie”, zamieszczające obok artykułów popularnonaukowych oraz materiału wspomnieniowego również i przyczynki naukowe. Podobną rolę pełni również „Pięć Rzek”, choć w skromniejszych rozmiarach, ale łącznie dotyczy to tylko części prawobrzeżnego Mazowsza. Pożyteczna „Ziemia Mazowiecka” przeżyła tylko dwa roczniki (1959—1960). Dorywcze próby przedsiębrały też centralne czasopisma, jak „Literatura Ludowa” czy „Przegląd Historyczny”.

Drukowanie czy skromniejsze techniczne powielanie wartościowych materiałów naukowych, przypadkowo narastających, to tylko część potrzeb nauk historycznych na Mazowszu. Nieraz zabierałem głos w sprawie potrzeby badań regionalnych i pogłębienia kultury naukowej społeczeństwa. Chcąc poprawnie uprawiać historyczną regionalistykę, a od jej wyników wszak zależy jakość uogólnień naukowych, trzeba mieć do tego pomoce warsztatowe, przede wszystkim w postaci publikacji źródeł, takich, które będą przydatne dla licznych użytkowników. Dość wspomnieć, że publikacje lustracji królewszczyzn mogą ożywić i skonkretyzować nauczanie we wszystkich szkołach podstawowych Mazowsza, że bez kontynuacji „Kodeksu mazowieckiego” nie można sobie wyobrazić postępu badań nad tak zaniedbanym średniowieczem mazowieckim. Podobny charakter dla lat naszej młodości będzie miała rzetelna kronika ruchu oporu — a nade wszystko zorganizowanie dokumentacji historii bieżącej na potrzeby naszych następców. Stąd drugi postulat: planowanie badań, oddziaływanie na ich bieg.